

Савенко М. Д.

БУКВА І ДУХ У ТЛУМАЧЕННІ ПРАВОВИХ НОРМ

Стаття присвячена дослідженню використання букви і духу в тлумаченні правових норм. Розглядається формальний і матеріальний аспект дихотомії букви і духу, їх значення у розкритті смислу правової норми та ролі в реалізації закону.

Питання букви і духу права виникло з давніх часів і залишається актуальним у сучасний період. Дослідження сутності дихотомії букви і духу права спрямоване на розкриття правової природи права. Воно певною мірою сприяло становленню різних підходів, напрямків, правових шкіл, визначенню сутності права, розкриттю його змісту. Результати такого дослідження мають як теоретичне, так і практичне значення. Вони впливають на формування розуміння права, його змістових складових на правотворчість і правозастосування.

Розкриття сутності букви і духу права має важливе значення для реалізації правових норм, належного використання прав і свобод та виконання обов'язків. Механізм правового регулювання, який С. Алексєєв розглядає як узятую в єдності систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини [1], навіть найдосконаліший, не в змозі передбачити й охопити регулюванням усі можливі життєві ситуації. Динамічність суспільних відносин більш інтенсивна порівняно з правотворчістю, яка має здійснюватися за певними правилами. Тому в правотворчих актах, особливо законах, як правило, закріплюються найважливіші концептуальні положення, засади правового регулювання відповідних суспільних відносин, а більшість їх положень є загальними.

Ефективність реалізації правових норм значною мірою залежить від уміння «пізнати, виявити і тим самим встановити той смисл, той зміст, які закладені в нормативних юридичних приписах» [2]. Успіх у реалізації правових норм у будь-якій формі: використання, дотримання, виконання й особливої її форми - застосування правових приписів - неможливий без належного їх тлумачення.

З'ясування смислу, розкриття змісту правової норми у процесі її реалізації залежить від правильності і повноти використання дихотомії букви і духу правового положення, яке підлягає

інтерпретації. Різні аспекти дихотомії букви і духу права, їх використання у тлумаченні досліджували Платон, Арістотель, І. Кант, Г. Гегель, Ш. Монтеск'є, М. Гредескул, Є. Васьковський, Г. Шершеневич, А. Венгерів, С. Вільнянський, М. Вопленко, Т. Насирова і Т. Хабрієва, А. Піголкін, А. Черданцев, В. Лазарєв, П. Недбайло, Ю. Тодика, С. Шевчук та ін.

Дихотомію букви і духу при тлумаченні правових норм необхідно розглядати у формальному та матеріальному значенні. У формальному значенні букву і дух треба визначати через форми їх прояву. Встановлення форм прояву букви і духу має значення для встановлення предмета інтерпретації, тобто що має тлумачитися: буква чи дух. Для романо-германської правової сім'ї, до якої належить і Україна, характерною є словесно-документальна регламентація суспільних відносин. Правова норма складається з викладених у письмовій формі мовних одиниць-слів, що являють собою звукове вираження за допомогою письмових знаків-букв, зафіксованих у ній правил поведінки і суспільних відносин, які нею регулюються. У теорії права під правовою нормою розуміють загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене або санкціоноване державою, яке виражене публічно у формально визначених приписах, як правило, у письмовій формі, яка охороняється державою. Дух у філософії розглядається як нематеріальне начало, тобто такий, що не має матеріальної субстанції, на відміну від матеріального природного начала. І хоча Ф. Енгельс розглядав дух «як вищий цвіт матерії» [3], однак матеріального прояву цей «цвіт», на відміну від цвіту природного походження, не має.

В ідеалістичній філософії дух визнавали абсолютним і розглядали його як нематеріальне начало, що лежить в основі всіх речей і явищ та є первинним щодо матерії. Оскільки ми розглядаємо дихотомію букви і духу у формальному значенні, то на інших філософських підходах до розуміння поняття «дух» ми зупинятися не будемо.

За відсутності у душі матеріальної субстанції зафіксувати його у відповідній правовій формі й оформити чи втілити у вигляді конкретної правової норми практично неможливо.

Таким чином, за формального підходу до букви і духу предметом тлумачення може бути тільки буква правової норми, за допомогою якої вона дістала словесно-документальне оформлення. Дух за відсутності у нього матеріальної субстанції не може бути жодним чином матеріалізований, утілений у конкретну правову норму, тому він ніколи не може бути предметом інтерпретації.

Для тлумачення правових норм має значення матеріальний аспект дихотомії букви і духу права. В інтерпретаційній діяльності буква і дух у матеріальному їх значенні можуть використовуватись як окремо, так і в поєднанні. Тому необхідно встановити сутність, значення кожного з них, як буква і дух впливають на тлумачення правових норм, досягнення мети і виконання завдань інтерпретаційної діяльності.

Реалізація правових норм у життя вимагає правильного їх розуміння, з'ясування дійсного змісту, смислу. Тлумачення, як зазначав професор М. М. Коркунов, роз'яснює смисл окремих юридичних норм. Не з'ясувавши смислу норми, не можна її застосовувати. Тому тлумачення є безумовною і необхідною умовою застосування юридичних норм [4]. Професор Є. Васильковський завдання граматичного тлумачення, яке він називав «словесним», розглядав як визначення змісту норми, на підставі смислу слів, з яких вона складається [5].

Цікавим для розкриття сутності букви і духу є запропонована ним дефініція тлумачення, яке він розглядав як сукупність прийомів, що застосовуються до творів людського духу з метою зрозуміти їх. Сутність же процесу розуміння таких творів із психологічної точки зору, на його думку, полягає в тому, що умовні знаки, які слугують засобом духовного спілкування людей поміж собою, тобто слова, письмена, образи тощо, викликають в особи, яка їх сприймає, ті самі уявлення, поняття, відчуття, які пов'язувалися з цими знаками у душі особи, яка їх використала [6].

З наведеного можна зробити висновок, що під людським духом він розумів певну інтелектуальну діяльність, продуктом якої в контексті нашого дослідження є правотворчий акт або створення правотворчої норми. Сутність розуміння твору людського духу в ході тлумачення як різної складності розумового процесу полягає в адекватності сприйняття сутності правової норми аналогічно до тієї, яку вкладав у неї автор.

Більш конкретно Є. Васильовський розкриває критерії інтерпретації через мету, яка полягає в розкритті історичного смислу правових норм. Він вважає, що кожна норма являє собою виражену в словах думку законодавця [7].

Дещо інше бачення мети тлумачення у С. Алексєєва. На його думку, об'єктом тлумачення є право, виражена в ньому державна воля. У процесі тлумачення встановленню підлягає тільки державна воля (воля законодавця), яка об'єктивно виражена і закріплена в нормативних актах. Іншими словами, зазначає він, об'єкт тлумачення - не те, що законодавець, на думку інтерпретатора, думав, передбачав, а втілена в актах законодавства воля законодавця, що набуває самостійного існування [8].

На думку А. Черданцева, у процесі тлумачення підлягає встановленню істинний смисл і зміст норми [9].

Професор П. Недбайло, наполягаючи на статичному тлумаченні, вважає, що в ході тлумачення з'ясовується не те, що хотів сказати законодавець, а лише те, що він сказав у даному акті, тобто тлумачиться не воля законодавця взагалі, а його воля, яка міститься у правових нормах. Розкриття волі законодавця потребує з'ясування смислу норми на момент її прийняття і в тих випадках, коли норма застаріла у зв'язку зі зміною соціально-політичної обстановки [10].

Інший підхід до розуміння об'єкта тлумачення у Р. Дворкіна. Він відстоює динамічне тлумачення і вважає, що тлумачитися мають наміри законодавця з погляду сучасної політичної моралі, незалежно від того, що конкретно він мав на увазі під час прийняття закону. При тлумаченні необхідно розуміти не наміри законодавця, не задуми його авторів, відтворені в мові тексту, а ідеал, який стоїть за текстом закону [11].

Із наведених висловлювань можна зробити висновок, що А. Черданцев і Р. Дворкін визнають використання духу в тлумаченні. Встановлення істинного смислу означає розкриття дійсного, правдивого, такого, що відповідає істині, змісту правової норми. Істиною визнається моральний ідеал, справедливість. Термін «ідеал» походить від грецького ιδεα - ідея - й означає найвищу мету, до якої прагнуть люди, ідеальний образ, який визначає спосіб мислення, спрямовує та керує діяльністю людини. І. Кант розглядав ідеал через проблему внутрішньої мети. Він виходив із того, що явища, які не мають мети, що могла би бути уявлена образно, не можуть мати ідеалу. Ідеал, за І. Кантом, недосяжний і являє собою лише ідею регулятивного порядку. Він радше вказує на напрям до мети,

ніж створює образ її самої, і тому керує людиною швидше як почуття правильного напрямку, ніж чіткий образ результату.

Гегель розглядав ідеал як образ людського духу, який вічно розвивається.

Правове регулювання завжди здійснюється з певною метою, і у правовому акті закладаються певні ідеї, правовий ідеал, на досягнення якого він спрямований.

Стосовно волі творця, втіленої у правовому акті, то її під час тлумачення не можна розглядати як здійснення владних повноважень, оскільки обов'язковість нормативних актів вищих органів влади визнана на конституційному рівні.

Воля законодавця є втіленням поставленої ним мети правового регулювання в акті правотворчості. При цьому законодавець усвідомлює ціннісну характеристику мети, відповідність її діючим на момент прийняття закону правовим принципам, цінностям, тобто воля є втіленням певних ідей, ідеалів. Отже, розкриття волі законодавця, яка міститься у правових нормах, можливе шляхом виявлення втілених у них ідей, ідеалів, тобто за допомогою закладеного у них духу.

Можливість використання духу в тлумаченні правових норм впливає із граматичного значення цього терміна. Зокрема, він означає психічні здібності, свідомість мислення, загальний внутрішній зміст і напрям, основний характер чогонебудь, суть, істинний сенс, зміст чогонебудь, напрям думок.

Тлумачення правових норм здійснюється з метою їх однозначного і правильного розуміння, встановлення їх справжнього смислу. Мета тлумачення полягає не тільки в розкритті дійсного смислу правової норми, а й у переведенні його (смислу) на більш доступну і зрозумілу мову, розкритті, розвитку її змісту в більш детальних положеннях, настільки наближених до конкретних обставин, щоб вони не викликали сумніву щодо врегулювання спірних життєвих ситуацій відповідною правовою нормою і забезпечували її правильне розуміння та реалізацію. Смісл правової норми встановлюється не заради суто академічних цілей, а пізнання його для правильного вирішення на її основі конкретних життєвих ситуацій, з приводу яких виникають спірні правові питання.

Розкриття смислу правової норми потребує з'ясування, які ідеї, ідеали закладені у неї законодавцем, тобто закладеного у неї духу. Визначення сутності втіленого у правову норму духу потребує окремого дослідження, і це не є предметом даної розвідки. Під духом правової норми необхідно розуміти правові, загальнолюдські,

загальноцивілізаційні цінності, принципи, ідеї, ідеали, до яких можна зарахувати принципи: верховенства права, правової, демократичної, соціальної держави, справедливості, гуманізму, свободи, рівності, визнання людини, її життя і здоров'я, честі й гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, пріоритетності, невід'ємності й непорушності прав і свобод людини тощо.

Як слушно зазначав Є. Васьковський, отожнюючи смисл правових норм і дух, або загальний смисл, законодавство визначається не тільки позитивними принципами, санкціонованими ним в абстрактній формі чи запровадженими в окремих випадках, а й тими ідеалами, тими верховними тенденціями, для здійснення яких слугують юридичні норми. Такими тенденціями, які заслуговують на назву ідеальних принципів, на відміну від позитивних, є в законодавстві сучасних цивілізованих держав тенденції до справедливого, доцільного і милосердного нормування відносин між громадянами [12].

Грунтовне дослідження духу в законодавстві провів Ш. Монтеск'є, результатом якого стала його праця «Про дух законів». Поряд із духом законів він виокремлював загальний дух народу і вважав, що спотворювати загальний дух набагато небезпечніше, ніж змінювати окремі установи [13].

Сказане було певною засторогою для законодавця, який у своїй правотворчій діяльності має брати до уваги, зокрема, релігію, принципи правління, приклади минулого, мораль, звичаї, які впливають на формування загального духу. Монтеск'є із загального духу виокремлював і дух законодавця, який у своїй діяльності мав використовувати дух поміркованості.

Прихильники тлумачення правових норм «за духом» виходили також із того, що дух охоплює цінності моралі, політики, соціології. Вони сформували окремий напрямок інтерпретації, назвавши його «ціннісне тлумачення». При цьому вони використовують текстовий підхід, тобто букву, і розширювальне тлумачення понять, що уособлюють дух, зокрема таких, як верховенство права, правова держава, належна правова процедура, рівність, розумність, процедурна справедливість.

Буква і дух у тлумаченні використовуються нерівномірно. Пріоритет у тлумаченні, безперечно, належить букві. Вона відтворена у словах, з яких складається правова норма, і є першоджерелом пізнання смислу правової норми. Процес інтерпретації завжди розпочинається з букви, з'ясування значення слів. Якщо слова

дозволяють розкрити зміст правової норми, тоді дух не буде використовуватися. Слова не завжди можуть точно передати той зміст, який законодавець намагався вкласти у відповідну норму. Окремі слова можуть мати кілька значень, або у правовій нормі вжиті слова, яким у літературі або житті надається інше значення, ніж передбачав законодавець.

Тому в усіх випадках, коли за допомогою букви не можна розкрити зміст правової норми, інтерпретатор обов'язково має використати дух. Саме дух дозволяє повніше і правильніше розкрити зміст правової норми, і йому необхідно віддавати перевагу в з'ясуванні змісту правової норми. Тобто якщо слова не дозволяють точно з'ясувати зміст норми або виникають змістовні розбіжності в розумінні змісту правової норми за буквою і духом, то зміст норми має визначатися за духом.

Досягненню правильного результату тлумачення сприятиме використання дихотомії букви і духу у взаємозв'язку.

У ФРН навіть розроблена теорія про структурний, органічний взаємозв'язок букви та духу Конституції, на підставі якої сформовано один із підходів до тлумачення Основного закону - метод об'єктивної системи цінностей, до яких зараховують принципи пропорційності, порівняльного конституційного права, оптимальності, дружнього ставлення до міжнародного права або його пріоритетності.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що буква і дух у тлумаченні відіграють важливу роль. Вони дозволяють правильно і точно розкрити зміст правової норми і домогтися позитивного результату під час тлумачення.

Буква і дух у тлумаченні взаємодоповнюють одне одного і мають використовуватися у взаємозв'язку.

1. Алексеев С. С. Общая теория права. - М., 1982. - С. 9.
2. Там само. - С. 290.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - Т. 20. - С. 363.
4. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. - СПб., 1914. - С. 347.
5. Васильковский Е. В. Цивилистическая методология. Учение о толковании и применении гражданских законов. - М., 2002. - С. 98.
6. Там само. - С. 80.
7. Там само. - С. 60.

8. Алексеев С. С. Зан. праця. - С. 298
9. Черданцев А. Ф. Вопросы толкования советского права. - Свердловск, 1972. - С. 32.
10. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм. - М., 1960. - С. 331-339.
11. Dworkin R. Law's empire. - London, 1986. - С. 313.
12. Васильковский Е. В. Зан. праця. - С. 371.
13. Монтеск'є Ш. Л. О духе законов. - М., 1999. - С. 264.
14. Там само. - С. 391.

M. Savenko

SPIRIT AND LETTER IN THE INTERPRETATION OF THE LEGAL NORM

The article deals with the use of spirit and letter in the interpretation. The formal and material aspect of dichotomy of spirit and letter is the object of investigation, together with their meaning in understanding of the sense of the legal norm and their role in the realization of the law.